

ГУМАНІЗМ: СУЧАСНІ ПОЛІТИКО-ПРАВОВІ АСПЕКТИ

Серьогін Віталій Олександрович,
доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри конституційного
і муніципального права
Харківського національного
університету імені В.Н. Каразіна

Проведення конференції, присвяченої пам'яті Ф. Нансена, все життя якого є яскравим прикладом служіння гуманістичним ідеалам, надає нам привід для того, щоб ще раз звернутись до самого розуміння гуманізму, його еволюції та проявів у сучасних політико-правових реаліях.

Як відомо, термін «гуманізм» був запроваджений у науковий обіг німецьким філософом Ф. Нітхаммером у 1808 році, хоча його витоки сягають ще епохи античності: Протагор проголошував людиною мірилом усіх речей, а Цицерон вживав термін «гуманність» (людяність) в широкому сенсі – для позначення всього, що відрізняє людину від тварини, і більш вузькому – в сенсі того, що відповідає ідеалу античного суспільства.

Гуманізм – означає людяність, любов до людей. Відповідно, гуманіст у широкому сенсі – це той, хто визнає найвищими цінностями людське життя, свободу, гідність і самовираження; все, що несе людям благо, він вважає добром, а все, що шкодить людині – злом. Гуманізм – це передусім світогляд, який виходить із того, що людина являє собою найвищу, самодостатню і самоусвідомлюючу цінність.

Класичним вважається ренесансний гуманізм (XV-XVI ст.), який склався у протистоянні з середньовічною релігійною схоластикою і представлений у творах Данте, Мікеланджело, Рафаеля, Дж. Боккаччо, Ф. Рабле, Р. Бекона, М. Монтеня, Т. Мора, В. Шекспіра, М. Сервантеса та інших. У XVIII ст. гуманізм отримав подальшого розвитку в ідеології Просвітництва – у Вольтера, Ж.-Ж. Руссо, інших мислителів. У XIX ст. значний внесок у гуманістичний напрямок внесли німецькі романтики – філософи Ф. Шеллінг і Ф. Шлейєрмахер, літератори Ф. Шиллер, Г. Гейне, Й.Гете. І. Кант стверджував, що людина може

бути для іншої людини тільки метою, але ніколи не засобом.

До ХХ ст. гуманізм пов'язували з природним прогресом суспільства. Але тоталітарні режими і світові війни ХХ ст. продемонстрували, що технічний прогрес може поєднуватись із жахливою жорстокістю. Це змусило заговорити про крах традиційних цінностей, філософи почали шукати нові тлумачення гуманізму. У підсумку з'явилася низка модерністських напрямків гуманізму – як-от екзистенціалізм, світський (секулярний) гуманізм, трансгуманізм, постгуманізм тощо.

Загалом історичний розвиток гуманізму як світоглядного та мистецького напрямку отримав досить повне висвітлення у філософській та культурологічній літературі. Ми ж вважаємо за доцільне звернутись до еволюції гуманізму у політико-правовій сфері. При цьому слід одразу відзначити, що антична цивілізація, котра стала зразком для ренесансного гуманізму, майже нічого не привнесла у розвиток гуманізму правового. У правових пам'ятках античності інтереси окремо взятої людини традиційно виявляються «розчиненими» серед всеохоплюючих інтересів полісу. Аналогічна ситуація простежується і в середньовічному праві, де центральне місце займають інтереси володаря-суверена та його васалів-дворян. І тільки в епоху буржуазно-демократичних революцій гуманістичні ідеї переходять у юридичну площину, формалізуючись у перших документах конституційного характеру – Декларації незалежності США 1776 р., французькій Декларації прав людини і громадянина 1789 р., американському Біллі про права 1791 р. тощо.

Втім слід констатувати, що первинний конституціоналізм (XVIII-XIX ст.) – це конституціоналізм буржуазно-демократичний, оскільки орієнтований на зміну феодального абсолютизму буржуазними формами народовладдя і супроводжується гаслами обмеженого правління, парламентаризму та самоврядування. Вельми показовою в цьому плані є Конституція США 1787 р., де в преамбулі прийняття цього документа обґрунтовується цілями сприяння загальному добробуту і благ свободи [1, с. 333], а в основному тексті йдеться виключно про організацію державної влади та відносини між штатами. І навіть

французька Декларація прав людини і громадянина 1789 р., яка, виходячи з самої назви, мала б бути документом антропоцентричним, у преамбулі орієнтує громадян на «забезпечення конституції й загального щастя», а самі права і свободи розглядає як інструмент уникнення «суспільних бідувань та вад уряду» [2, с. 69].

Радикальна зміна вектору розвитку конституціоналізму, передусім європейського, з буржуазно-демократичного на гуманістичний розпочалася з другої третини XIX ст. Найбільш яскравим зразком такого переходу стала конституція Бельгії 1831 р. [3], яка на декілька десятиліть стала зразковою з точки зору закріплення гуманістичних ідеалів. Саме в цьому документі вперше з'явився окремий розділ про основи правового статусу особи, який передував розділам про організацію публічної влади, публічні фінанси та оборону держави. Конституція 1831 р. скасувала станові відмінності, гарантувала особисту свободу громадян, заборонила будь-які покарання без законних підстав, проголосила недоторканність житла, свободу друку і свободу віросповідання, визнала за громадянами право на об'єднання, таємницю кореспонденції та навіть свободу вибору мови спілкування.

Втім якісний стрибок у гуманізації конституцій і конституційного законодавства в цілому відбувся тільки в середині XX ст., коли після хвилі соціалістичних революцій та двох світових війн до світового співтовариства дійшло усвідомлення неперевершеної цінності людини, її прав і свобод. Суттєвий вплив на національні правові системи в аспекті їхньої гуманізації, безумовно, здійснило міжнародне право. Починаючи зі статуту ООН і Загальної декларації прав людини «людський вимір» внутрішньої та зовнішньої політики суверенних держав почав отримувати дедалі ширше визнання, остаточно оформившись у Заключному акті Гельсінської наради з безпеки і співробітництва в Європі 1975 р. То ж конституціоналізм XX ст. з усією впевненістю можна назвати гуманістичним конституціоналізмом. Залежно від домінуючої в тому чи іншому суспільстві ідеології він може бути ліберальним (Велика Британія, США, Японія) чи соціальним (Італія, Франція, ФРН),

теологічним (Іран) чи прокомуністичним (В'єтнам, Лаос, КНР, Куба), але завжди залишається орієнтованим на забезпечення найкращих умов для життєдіяльності людини, якомога повнішої реалізації її здібностей і потреб.

Для переведення в юридичну площину гуманізм як світоглядний напрям має бути трансформований у систему правових явищ і конструкцій; такими виступають принцип гуманізму та система правових норм різної галузевої належності, котрі цей принцип розкривають і деталізують. Гуманізм є однією з фундаментальних основ сучасного права, а в структурі правової системи (як національної, так і міжнародної) його слід розглядати в якості найважливішого чинника, що визначає закономірності правотворення, правотлумачання та правореалізації, розвитку і функціонування права як найважливішого соціального регулятора в умовах державно організованого суспільства.

У сучасній теоретико-правовій літературі питання про сутність і соціальний зміст принципу гуманізму залишається дискусійним. Так, на думку О.В. Разіна, до змісту принципу гуманізму мають включатися такі вимоги: 1) визнання основних прав людини і надання людині гарантій їх реалізації в якості обов'язкових умов її існування як особистості; 2) підтримки слабких членів суспільства аж до надання їм такої допомоги, котра не узгоджується зі звичайними для даного суспільства уявленнями про справедливість; 3) формування соціальних і моральних якостей особи, що дозволяють їй здійснювати самореалізацію на базі суспільних цінностей [4, с. 617]. Натомість В.Д. Філімонов, піддаючи критиці позицію О.В. Разіна, вказує на те, що підтримка слабких може виходити за межі не звичайних уявлень про справедливість, а про рівність громадян, а в структурному плані така підтримка взагалі охоплюється змістом інших (першого і третього) елементів гуманізму [5, с. 103]. Крім того, на думку В.Д. Філімонова, у формулюванні гуманізму, можна було б взагалі відмовитися від згадки про основні права людини, оскільки їх дотримання охоплюється необхідними умовами існування людини як особистості, натомість треба звертати увагу ще й на емоційний елемент – повагу до людської особистості, котра у випадках, коли людина опиняється в

скрутному становищі, супроводжується співчуттям [5, с. 104].

На наш погляд, гуманізм не можна зводити до милосердя, а треба тлумачити максимально широко. Зокрема, принцип гуманізму в політико-правовому плані означає визнання будь-якої людини незалежно від природних та соціальних ознак суб'єктом, метою і вищою цінністю права.

Соціальний зміст принципу гуманізму полягає, по-перше, в наданні регульованим ним суспільним відносинам спрямованості на захист потреб та інтересів особистості і, по-друге, в конкретизації цієї спрямованості у вимогах соціальних функцій, які здійснюють галузі права в процесі регулювання суспільних відносин. Правове вираження соціальний зміст принципу гуманізму отримує в тих правах і обов'язках суб'єктів регульованих правом суспільних відносин, які виражають ставлення до людини як соціальної цінності.

У галузях та інститутах права, що виконують організаційно-регулятивну функцію, він вимагає створення кожній людині, з урахуванням її індивідуальних особливостей і специфіки її соціального становища, необхідних умов для існування і самореалізації в приватному та публічному житті. Натомість у галузях та інститутах права, що виконують охоронну функцію, принцип гуманізму вимагає забезпечення безпеки громадян від протиправних посягань, а також економного застосування до правопорушника каральних засобів.

При цьому важливо відзначити, що починаючи з другої половини XX ст. на конституційному рівні принцип гуманізму був трансформований у принцип найвищої соціальної цінності людини; з точки зору сучасного конституціоналізму такий підхід переводить гуманізм у площину аксіологічних засад конституційного ладу. Цей принцип, закріплений у ст. 3 Конституції України, передбачає безумовний пріоритет прав і свобод людини в діяльності органів публічної влади. Жодна інша мета не може слугувати підставою для обмеження чи скасування основних прав і свобод особи. Усі інші соціальні цінності мають бути підпорядковані, субординовані цінності людини.

Це, на перший погляд, суто філософське положення може набувати і значного практичного резонансу у разі, умовно кажучи, конкуренції цінностей:

воно дає відповідну орієнтацію державі, тим чи іншим осередкам суспільства, громадським організаціям, іншим суб'єктам (у тому числі й фізичним особам) при розв'язанні ціннісних колізій: не існує такої цінності, заради якої можна було б пожертвувати людиною. Органи публічної влади створюються й діють для забезпечення прав людини, всі інші їх функції є похідними.

При цьому слід мати на увазі, що конкретний політико-правовий зміст гуманізму має історично змінюваний характер, соціально-економічний і соціально-культурний контекст. Яскравим свідченням цього є Гуманістичний маніфест-1 (1933 р.), Гуманістичний маніфест-2 (1973 р.), Декларація світського гуманізму (1980 р.) і Гуманістичний маніфест-2000 (2000 р.). На порядку денному – новий гуманізм. Як відзначила Генеральний директор ЮНЕСКО І.Бокова на своєму виступі в Мілані 7 вересня 2010 р., новий гуманізм передбачає зусилля для того, щоб кожна людина, навіть маргінал, могла активно брати участь у житті суспільства, це здійснення рівноправності статей, це також краще знання проблем довкілля, це й захист біологічного та культурного розмаїття, це солідарність з ближніми і дальніми народами [6]. На наш погляд, сформульований підхід до «нового гуманізму» може стати ефективною методологічною основою для оцінки правових систем, визначення шляхів і способів їх подальшого вдосконалення.

Література:

1. Конституція Сполучених Штатів Америки від 17.09.1787. *Конституції зарубіжних країн*: навч. посіб. / за заг. ред. В.О. Серьогіна. Харків: ФІНН, 2009. С. 333-339.
2. Декларація прав людини і громадянина від 26.07.1789. *Конституції зарубіжних країн*: навч. посіб. / за заг. ред. В.О. Серьогіна. Харків: ФІНН, 2009. С. 69-70.
3. Конституция Бельгии 1831 г. Новик И.Д. Современные конституции. Москва: Изд. Д.П. Ефимова, 1905. С. 70-94.
4. Разин А.В. Этика. Москва: Академический проект, 2004. 624 с.
5. Филимонов В.Д. Гуманизм как принцип права. *Государство и право*. 2013. № 1. С. 102-108.
6. Бокова И. Новый гуманизм в XXI веке. URL: https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000189775_rus.